

Ուրարտական բանակի կազմում եղել են նաև որոշ օժադանկ զորքերի՝ սակրավորների և հետախույզների ստորաբաժանումներ⁴⁰։

Բանակի հրամանատարական կազմի մասին հայտնի է, որ Ուրարտուում (ինչպես և Ասորեստանում) եղել է զորքերի գերագույն հրամանատար (սթուրթան)։ գոյություն է ունեցել նաև երկրորդ սթուրթանը։ Հայտնի է ուրարտական թուրթաններից մեկի անունը (Կակկադանու) և մի «երկրորդ թուրթանի» անունը (Ուրծինե)⁴¹։ Նույն աղբյուրներում հիշատակվում են նաև «գնդապետ», «հիսնապետ», «սակրավորների հրամանատարներ և պետեր»⁴²։ Ուրարտական արձանագրություններում ևս հանդիպում են զինվորական պաշտոններ արտահայտող որոշ բառեր, որոնց իմաստները, սակայն, առայժմ դժվար է բացահայտել։

Այսպիսով, ինչպես և մնացյալ հին արևելյան պետությունները, Ուրարտուն ունեցել է զարգացած վարչական և ռազմական ապարատ։

3. Ք Ա Ղ Ա Ք Ն Ե Ր Ը

Ուրարտական ֆալաֆների բնույթը։ Երկրագործության, անասնապահության, արհեստների ու առևտրի աննախընթաց զարգացման, երկրի սահմանների ընդլայնման, ավարառության, ռազմատուգանքների, ստրկական էժան աշխատանքի կիրառման շնորհիվ, պետական կենտրոնացված իշխանության հզորացման պայմաններում սկսվեց ուրարտական թագավորների քաղաքաշինական բուռն գործունեությունը։ Մ. թ. ա. IX դարի վերջին և VIII դարի առաջին քառորդում մեկը մյուսի ետևից հանդես եկան ուրարտական նորանոր քաղաքներ։ Այս ջրջանից սկսած ուրարտական սեպագիր արձանագրությունները բազմաթիվ տեղեկություններ են հաղորդում հարյուրավոր բնակավայրերի կառուցման մասին, որոնք բոլորն էլ քաղաքներ են անվանվում։ Սակայն հնագիտական աշխատանքներից պարզվել է, որ քաղաք կոչվածներից շատերը պարզապես ռազմական նպատակներով կառուցված բերդ-շեներ էին և իսկական իմաստով քաղաքներ չէրաձան։ Սրանց թիվն իրոք հարյուրների էր հասնում, սփռված լինելով Ուրարտուի ամբողջ տարածությունով մեկ՝ Մալաթիայից մինչև Թավրիզ։ Բավական է նշել, որ միայն Վանա լճի շրջակայքում և Մշո դաշտում 50—60 ալդպիսի «քաղաքներ» կային։ Մյուս կողմից, Հին Արևելքի այդ հզոր, աշխարհակալ պետությունը չէր կարող գոյություն ունենալ առանց խոշոր քաղաքների՝ երկրի վարչատնտեսական և ռազմական իսկական կենտրոնների։

Ուրարտական մայրաքաղաք Տուշպան։ Ուրարտական շինարարական արձանագրությունների մի զգալի մասը կապված է Մենուա թագավորի անվան հետ, որի օրոք պետության մայրաքաղաք Տուշպան (հայկական աղբյուրների Վան-Տոսպ) դառնում է մեծ ու բարեկարգ քաղաք և ջրանցքով խմելու ջուր է ստանում Մծնկեբերտի ժայռից։ Վանա լճի հարավ-արևելյան ափին գտնվող այս քաղաքի կառուցման մասին Մովսես Խորենացու մոտ պահպանվել է մի ավան-

⁴⁰ Տե՛ս АВИИУ, 50 (13, 38)։

⁴¹ Տե՛ս նույն տեղում, 50 (4, 9, 10, 13)։

⁴² Տե՛ս նույն տեղում, 50, (3, 32, 38)։

դադրույց՝ կապված Ասորեստանի Շամիրամ թագուհու և Արա Գեղեցիկի հետ։ Ահա հորենացու մոտ պահպանված այդ ավանդությունը.

«... (Շամիրամը) Շատ տեղեր անցնելով՝ հասնում է աղի ծովակի եզերքը արևելյան կողմից. տեսնում է ծովի ափին մի երկայնաձև բլուր, որ երկայնությամբ ձգվում էր դեպի արևմուտք՝ հյուսիսային կողմում մի փոքր թեքությամբ, իսկ հարավային կողմից ուղղահայաց դեպի երկինք բարձրացած մի կանգուն ու անթեք քարածայռ էար։ Սրանից դեպի հարավ հեռուն տարածվում էր մի դաշտանման երկայնաձև հովիտ, որ լեռան արևելյան կողմից իջնում էր ծովի ափը՝ ընդարձակ և գեղեցիկ ձորի ձևով. նրա միջով հոսում էին լեռներից իջնող, ձորերից ու հովիտներից քամվող քաղցրահամ ջրեր, որոնք լեռների ստորոտների մոտ միավորվելով ծավալվում, գեղեցիկ-դեղին էին կաղմում։ Հովտածե ձորակի մեջ ոչ սակավ շենքեր կային՝ ջրհորի աջ ու ձախ կողմերում զետեղված։ Այս հաճելի բլուրից դեպի արևելք կար մի փոքրագույն լեռ։

Այս տեղի վրա աչք դնելով, այրասիրտ և վախճաղոտ Շամիրամ հրամայում է ամիսջապես Ասորեստանից և իր իշխանության մյուս տեղերից փափազած տեղը բերել շորս բյուլ և երկու հազար սևագործ բանվորներ, վեց հազար իր ընտիր փայտագործ, քարագործ, պղնձագործ և երկաթագործ արհեստավորներից, որոնք ըստ ամենայնի կատարյալ լինեն իրենց գործի մեջ, և գործը հրամանի համապատասխան կատարվում է. ամիսջապես բերվեցին բազմաթիվ սևագործ բանվորներ և բազմարվեստ հմուտ վարպետներ։ Եվ հրամայում է՝ նախ գետի ամբարտակը շինել ապառաժ խոշոր քարերով, կրի և ավազի շաղախով, շատ լայն և բարձր, որ մինչև այժմ, ինչպես ասում են, հաստատ մնում է։ Գետի այս ամբարտակը ճեղքվածքներում այդտեղի մարդիկ, ինչպես լսում եմ, փախչում ամբարտակում են ասպատակությունների և գաղթականությունների ժամանակ, որպես թե ամրանալիս լինեին ապառաժ լեռների գագաթներից։ Եվ եթե մեկը կամենա փորձել՝ չի կարողանա ամբարտակի շինվածքից պոկել թեկուզ պարսատիկի մի փոքր քար, որչափ էլ աշխատի։ Եվ երբ մարդ նայի քարերի շուրջն եղած կրի ծեփին, նրան այնպես է թվում, թե ճարպ է աշած այնտեղ։ Այսպես երկար ասպարեզներով ամբարտակն անցկացնելով՝ հասնում է քաղաքի համար որոշված տեղը։

Այստեղ հրամայում է բազմությունը շատ խմբերի բաժանել և ամեն մի խմբի վրա ղեկավար նշանակել վարպետներից ընտիրներին, և այսպես խիստ լարված աշխատանքի մեջ պահելով՝ քիչ տարիներից հետո գլուխ է բերում հրաշալի շինվածքը, ամուր պարիսպներով ու պղնձակերտ դռներով։ Քաղաքի մեջ շինում է նաև բազմաթիվ ընտիր ապաստարաններ, կրկնահարկ և եռահարկ, զարդարված տեսակ-տեսակ գույնզգույն քարերով, և ամեն մեկում պատահաններ ըստ հարմարությունների։ Քաղաքը մասերի է բաժանում գեղեցկագույն և ընդարձակ փողոցներով։ Շինում է նաև չքնաղ և զարմանալու արժանի բաղնիքներ՝ համապատասխան քաղաքի դիրքին ու պիտույքներին։ Գետի մի մասը քաղաքի մեջ բաշխելով՝ անց է կացնում ամեն տեսակ պիտույքների և բուրաստանների ու ծաղկանոցների ոռոգման համար. իսկ մյուս մասը (անց է կացնում) ծովակի աջ և ձախ ափերով՝ քաղաքի և բոլոր շրջակայքի ոռոգման համար։ Քաղաքի ամբողջ արևելյան, հյուսիսային և հարավային կողմերը զարդարում է հաստակերտներով, վարսագեղ սաղարթախիտ ծառերով... տըն-

կում է բազմաթիվ առևտարեր ու գինեբեր այգիներ: Պարսաված քաղաքն ամեն կերպ հոյակապ ու հուշակավոր է դարձնում և մեջը բնակեցնում է մարդկանց անթիվ բազմություն: Իսկ քաղաքի (վերի) ծայրը և այնտեղի հրաշալի շինվածքները մարդկանց շատերին անհասկանալի են մնում և պատմելու հնարավորություն չկա: Այդտեղ գազաթի շուրջը պարիսպ քաշելով, ներսը շինում է դժվար մտնելու և դժվար դուրս գալու ինչ-որ ծածուկ և ահռելի արքայանիստ շինվածքներ: Դրանց շինության որպիսությունը մենք ոչ ոքից ճշտությամբ չենք լսել, ուստի հարմար չենք դատում մեր պատմության մեջ հշուհել: Այսքանը կասենք, թե ինչպես լսել ենք, սրանք բոլոր թագավորական գործերի մեջ առաջին և վեհագույն են համարվում: Իսկ քարաժայռի դեպի արեգակ դարձած կողմը, որտեղ այժմ և ոչ մի գիծ կարող է մարդ գծել երկաթով, այսպիսի կարծր քարի մեջ զանազան սենյակներ, ննջարաններ, գանձարաններ և երկար վիհեր՝ հայտնի չէ ինչ բանի համար, հրաշակերտեց: Իսկ քարաժայռի ամրողջ երեսը հարթելով, ինչպես գրչով հարթում են մեղրամոմը, վրան շատ գրեր գրել տվեց, որոնց տեսքը միայն բոլորին զարմացնում է: Եվ ոչ միայն այստեղ, այլև Հայոց աշխարհում շատ տեղերում արձաններ կանգնեցրեց և նույն գրերով իր մասին ինչ-որ հիշատակ հրամայեց գրել...»⁴³:

«Հայոց պատմություն» գրքում Մովսես Խորենացու մեջբերած ավանդությունը ճշգրիտ տեղեկություններ է պարունակում Վանի ծայռի մասին, իսկ հնագույն քաղաքի վերաբերյալ նրա պատմածի վավերականությունը հաստատվում է հնագիտական նյութերով: Բայց ավանդությունն անարդարացի է գտնվել Մենուա թագավորի նկատմամբ, որի օրոք ուրարտական պետությունը իր ծաղկմանն էր հասել և հաջողությամբ պայքարում էր Ասորեստանի դեմ: Մենուայի կենդանության օրոք ասորեստանցիները չեն կարողանում նրան հաղթել, բայց սերնդեսերունդ հաղորդվող ավանդադրույցներում ուրարտական շատ շինություններ, ինչպես օրինակ Տուշպա քաղաքը, ջրանցքը և ամրոցները վերագրվել են Ասորեստանի Շամիրամ (Շամմուրամաթ) թագուհուն:

Միայն Խորենացին չէ, որ հիացմունքով է խոսում ուրարտական քաղաքի մասին: Գովեստով ու նույն մանրամասներով է պատմում ուրարտական Ուլխու քաղաքի մասին նաև ուրարտացիների ռեսերմ թշնամի՝ Ասորեստանի թագավոր Սարգոն Բ-ը, որ մ. թ. ա. 714 թվականին հրով ու սրով անցավ Ուրարտուով:

Ուրարտական քաղաքների մեծ մասը կառուցվել է այնպես, ինչպես նկարագրված է Խորենացու մոտ. շինարարության ժամանակ պետությունը աշխատեցնում էր մեծ թվով ստրուկների ու արհեստավորների, հիմնականում ռազմագերիների, թեև շինարարական որոշ պարհակներ էին դրված նաև իրենց՝ ուրարտացիների վրա:

Ուրարտացիների շինարարական գործունեության այդ բոլոր բնորոշ կողմերը տեսնում ենք նաև Արարատյան դաշտավայրում և Սևանի ավազանում, որտեղ քաղաքների շինարարությունն սկսվեց մ. թ. ա. VIII դարի սկզբներին, այդ շրջանները ուրարտացիների կողմից նվաճվելուց անմիջապես հետո:

Էրեբունի-Յեթան քաղաքը: Արարատյան դաշտավայրի կամ ուրարտական «Ազա երկիր» փոխարքայության առաջին խոշոր ռազմա-ստրատեգիական ու

⁴³ Խորենացի, Ա, Ժգ:

քաղաքական կենտրոնը դարձավ ներկայիս Երևանի հարավ-արևելյան մասում հիմնադրված մեծ քաղաքը՝ Արին-բերդ բլրի կատարին վեր խոյացող հսկայական ամրոցով: 1952 թվականի պեղումների ժամանակ, Արին-բերդի փլատակների վերին շերտում հայտնաբերվեց 13 տողանոց սեպագիր արձանագրություն, որը փորագրված էր սրբատաշ բազալտի վրա՝ Արգիշտի Ա թագավորի անունից: Այդ կարևոր վավերագիրը հավաստում էր, որ Արին-բերդ բլրի վրա ու նրա շրջակայքում Մենուայի որդի Արգիշտի թագավորը, իսաղի աստծո զորութիամբ, էրեբունի անունով հռչակապ քաղաք-ամրոց կառուցեց, ի հզորություն Քիայնիլի երկրի և ի սարսափ թշնամու երկրների... Քաղաքանվան ընթերցումը վերջնականապես ճշտվեց 1952—1953 թվականներին, երբ Կարմիր բլուրի պեղումներով հայտնաբերված բրոնզե դեկորատիվ վահանների նվիրատվական արձանագրություններից հայտնի դարձավ էրեբունի ընթերցումը (նախապես ընթերցում էին Իրպունի, Իբբունի, էրբունի):

Բարեբախտաբար այս քաղաքի անունը և նրա հիմնադրման հետ կապված որոշ մանրամասներ պահպանվել էին Արգիշտի Ա թագավորի նշանավոր խոր-խորյան տարեգրության այն հատվածում, որտեղ հիշատակվում են արևելյան այդ հզոր տիրակալի թագավորության հինգերորդ տարվա իրադարձությունները: Արդ, եթե Արգիշտի Ա-ի գահակալության առաջին տարին մ. թ. ա. 786 թվականն էր, իսկ էրեբունի կառուցվել էր այդ պահից չորս տարի անց, ապա էրեբունի-Երևանի հիմնադրման տարեթիվը պետք է համարել մ. թ. ա. 782 թվականը⁴⁴:

Նման խոշոր ձեռնարկության համար ավելի հարմար ժամանակ չկար, քան մ. թ. ա. 782—781 թվականը, որովհետև հաջորդ մի քանի տարիներին Արգիշտին արյունահեղ կռիվներ էր մղում Ասորեստանի դեմ, իսկ նախորդ տարիներին զբաղված էր արևմտյան և հարավ-արևմտյան արշավանքներով, որոնք տևեցին մինչև մ. թ. ա. 782 թվականը: Ահա այս արշավանքների ժամանակ է, որ Արգիշտին գրավում է Խաթեն (խեթերի երկիր) և Մուսանին (պատմական Մուփթ) ու այնտեղից գերված 6600 ռազմագերիների այժմյան Երևանի շրջանը տեղափոխելով, հիմնադրում է էրեբունի քաղաքը: Շատ հնարավոր է, որ Խաթեն և Մուսանի երկրներից գերեվարված զինվորները պատկանելիս լինեին նախահայկական ցեղերին և ժամանակի սովորության համաձայն, գերեվարվեին ամբողջ ընտանիքներով՝ կանանց, ծերերի, երեխաների հետ միասին: Այդ դեպքում անհրաժեշտ կլինեին զոհե կրկնապատկել կամ եռապատկել տարեգրության մեջ հիշատակվող գաղթականների թիվը և ենթադրել, որ ուրարտական ժամանակաշրջանի Արարատյան դաշտի բնակչության հայացումն սկսվել էր էրեբունիի հիմնադրմամբ, որ այստեղի բնակչությունը միատարր ու միակեզու չէր ի սկզբանե: Էրեբունիի հիմնական բնակչության մեջ մտնում էին թե՛ ուրարտական կայազորի ջոկատները և թե՛ Ազա երկրի տեղաբնիկ խավերը⁴⁵: Այսպիսով, նորաստեղծ էրեբունի քաղաքի բնակչության թիվը կարող էր հասնել մի քանի հազարի:

Որ Արգիշտին և նրան հաջորդող ուրարտական թագավորները իրոք մեծ նշանակություն էին տալիս էրեբունի քաղաքին, երևում է բուն միջնաբերդում

⁴⁴ Տե՛ս Գ. Ա. Мелукушвили, Нахри-Урарту, էջ 285:

⁴⁵ Տե՛ս Նույն տեղում:

թողած 23 սեպագիր արձանագրություններից, որոնք մեզ պատմում են էրեբունիի հրաշալի շինությունների մասին:

Այս բոլոր փաստերը գալիս են հավաստելու, որ Արգիշտի Ա-ի և նրա հետնորդների (Սարգուրի Բ, Ռուսա Գ) օրոք էրեբունի-Նրեանը Ուրարտուի առավել հզոր ռազմա-ստրատեգիական կենտրոններից մեկն էր իր բնակելի թաղամասերով ու դամբարանադաշտով, միջնաբերդի հոյակապ շինվածքներով և նրանց պերիստիլ բակով, բնակելի կացարաններով, արքայանիստ ու տոնական դահլիճներով, «սուսի»-տաճարով, խալդի աստծո և այլ տաճարային կոմպլեքսներով, տնտեսական ու պահեստային ընդարձակ կառույցներով: Միջնաբերդի իռապարիսպ ամրությունները, հենապատերը, հզոր աշտարակներն ու վեհաշուք կենտրոնական մուտքը հիշեցնում են Տուշպա-Տոսպ-Վան, մայրաքաղաքի անառիկ բերդը, որ այնպիսի մեծ սիրով ու ներշնչանքով նկարագրել է հանճարեղ քերթողահայր խորենացին⁴⁶:

Մ. թ. ա. VII դարում ուրարտական Ռուսա Բ թագավորը կառուցում է Թեյշեբանին և էրեբունիից այնտեղ տեղափոխում արվեստի ու արհեստագործության շատ երեկելի իրեր ու առարկաներ՝ նոր ամրոցն ու տաճարային շինությունները կահավորելու, զարդարելու համար: Հնարավոր է, որ Ռուսայի այս ձեռնարկումների կապակցությամբ էրեբունին կորցրած լիներ իր վաղեմի առաջնակարգ նշանակությունը, սակայն պակաս հավանական չէր լինի ենթադրել, որ էրեբունիի կողքին վեր խոյացող այդ նոր կոմպլեքսը հենց նրա հավելումը լիներ: Իբրև կրոնական, սրբազան քաղաքամաս, այն կրում էր ուրարտական գերագույն աստվածներից մեկի անունը, ընդգրկում էր տաճարային երկու կոմպլեքս և ուներ նրանց ենթակա քաղաքային կառույցներ ու տնտեսություններ:

Ինչպես ստորև կտեսնենք, հիմնադրվելով մ. թ. ա. 782 թվականին, էրեբունին հարատևեց և՛ աքեմենյան գերիշխանության ժամանակաշրջանում, և՛ նրանից հետո, դառնալով ժամանակակից Նրեանի նախնին:

Թեյշեբանիի ֆաղափր համեմատաբար լավ է ուսումնասիրված: Այն կառուցել է Արգիշտիի որդի Ռուսա թագավորը մ. թ. ա. VII դարում: Քաղաքը տարածվում էր Կարմիր բլուրի վրա բազմած հզոր միջնաբերդից դեպի արևմուտք և հարավ: Նա ուներ ճիշտ հատակագծված փողոցներ, որոնք համապատասխանում էին թաղամասերին ու պարունակում բնակելի շենքերի զանազանատիպ կոմպլեքսներ:

Այս ամենը ցույց է տալիս, որ քաղաքը կառուցվել է ըստ նախօրոք մտածված հատակագծի և բնակեցվել է կառուցապատվելուց հետո միայն: Նրա կենտրոնական մասում բնակիչներն իրենք տներ չէին շինում, այլ բնակվում էին պետության կողմից կառուցվածքների մեջ⁴⁷: Քաղաքի բնակելի տները տարբեր տեսակի էին՝ բնակչության տարբեր խավերին համապատասխան⁴⁸: Բաց

⁴⁶ Էրեբունիի պեղումների մասին տե՛ս И. М. Лосева, Раскопки урартской крепости города Ируни..., СА, № 3, 1955, էջ 144—150; Б. Б. Пиотровский, К. Л. Оганесян, Раскопки урартских крепостей Эребуни и Тейшебаини. Доклад на XXV Международном конгрессе востоковедов, М., 1960. К. Л. Оганесян, Арин-берд, I, Архитектура Эребуни, Ереван, 1961.

⁴⁷ Տե՛ս Б. Б. Пиотровский, Кармир-блур, I, Ереван, 1950.

⁴⁸ Տե՛ս А. А. Мартиросян, Город Тейшебаини, էջ 131, 155.

գավիթով, անհատական տնտեսական հարմարություններից զուրկ երկսենյականոց տներով թաղամասերի կողքին կային ավելի խոշոր տներ՝ մառաններով, Թեյշեբախի քաղաքում պեղվել է երկու հազար քառակուսի մետր մակերեսով, երկարավուն ճակատի կողմից շորս առանձին մուտք ունեցող մի մեծ շենք⁴⁹։ Շենքն ուներ հատակագծով միմյանց կատարելապես համընկնող 11 սենյականոց 4 բնակարան։ Պահպանվել են այդ շինության պատերի հիմքերը միայն, ուստի անհնար է պարզել, թե նա միհարկանի է եղել, թե երկհարկանի (որ միանգամայն հնարավոր է)։ Համենայն դեպս շենքի ճակատը իր առանձին մուտքերով խիստ նման է Վանում գտնված բրոնզե եզրազարդի վրա պատկերված առանձին մուտքեր ունեցող ևռահարկ շինությանը (մասերը պահպանվում են Բրիտանական և Բեռլինի թանգարաններում)։

Արգիշտիխիլի քաղաքը։ Քաղաքային շինությունների քանակությամբ, բազմազանությամբ ու ճարտարապետական բարեմասնություններով, թաղամասերի ու հրապարակների ընդարձակ տարածություններով, երկար և ուղղաձիգ փողոցներով առանձնապես աչքի էր ընկնում Արգիշտիխիլի քաղաքը։ Այն հիմնադրվել էր մ. թ. ա. 776 թվականին ուրարտական Արգիշտի Ա թագավորի կողմից և այնուհետև շուրջ 200 տարի կառուցապատվել-ընդարձակվել ու բարեկարգվել նրա հաջորդների եռանդուն շինարարական գործունեության շնորհիվ։ Արգիշտիխիլին Վանի թագավորության ոչ միայն ամենախոշոր քաղաքներից էր, այլև նշանակալից տնտեսական, մշակութային և կրոնական կենտրոն։ Նրա կառուցապատված մասը միայն զբաղեցնում էր յոթ-ութ հարյուր հեկտար տարածություն՝ ընկղմված այգիների, բանջարանոցների ու ցանքսերի կանաչ օազիսի մեջ։ Տնտեսությունների այս հզոր շղթան, արհեստանոցներն ու բնակելի թաղամասերը տեղադրված էին մեծ ու փոքր ջրանցքների, առուների կենսաբեր երակների վրա, որոնք կյանք էին ներարկում նաև քաղաքի շրջակայքում ծվարած «արբանյակ» բնակավայրերին, գրեթե ողջ Արարատյան դաշտին, կամ որ միեկունյն է, ուրարտական արձանագրությունների «Ազա(նի) երկրին»։ Զրաբաշխական այս սխտեմի մասին հաղորդող արձանագրություններում և այլ սեպագիր կոթողներում տեղեկություններ կան քաղաքի թագավորական ու տաճարային այգիների, ցանքատարածությունների ու տնտեսությունների մասին։ Մասնատիրական տնտեսությունների առկայությունը հաստատվում է հնագիտական պեղումների հարուստ նյութերով։

Արգիշտիխիլին իր հատակագծային կառուցվածքով բավականաչափ նման էր Ասորեստանի և Բաբելոնի նշանավոր քաղաքներին։ Այստեղ զարգացած երկրագործության և անասնապահության կողքին ծաղկում էին բազմաթիվ արհեստներ։ Արգիշտիխիլիում կան բրոնզագործի ու դարբնի, քարագործի, դեղագործի և հյուանի մենատներ։ Առանձնապես բարձր կատարելության էր հասել Արգիշտիխիլի խեցեգործությունը, որի հասարակ ու շքեղ արտադրանքը զարդարում էր բարձրաստիճան պաշտոնյաների ու քրմերի բարձրապարիսպ ապարանքը, շարքային ռազմիկի կամ երկրագործի տնակը, տարածվում քաղաքի սահմաններից շատ ու շատ հեռու։ Առանձնապես լայն տարածում էին գտնում Արգիշտիխիլի գեղարվեստական արհեստագործու-

⁴⁹ Տե՛ս А. А. Мартиросян, Армения в эпоху бронзы и раннего железа, Ереван, 1964, էջ 232—269 և նկ. 98.

Արգիշտիի թագավորի: Բնակիչի առանձնատների ավերակներ

թյան արտադրանքները՝ բրոնզաթիթեղը, դրոշմազարդ գոտիները, բարձրաքանդակ վահանները, սաղավարտներն ու մետաղյա արձանիկները: Բնակելի տների պեղումներով հայտնաբերված նուրբ ու կոպիտ գործվածքները, փոկերն ու պարանները, կաշվի իրերի մնացորդները վկայում են մանածագործության, ջուլհակության, կաշեգործության և այլ արհեստների զարգացումը:

Իրենց տեսակարար կշռով քաղաքում մեծ տեղ էին գրավում, հավանաբար, նաև շինարար վարպետներն ու բանվորները: Քաղաքային բնակչության փոքրաթիվ, բայց կարևոր խավ էին կազմում բարձրաստիճան պետական պաշտոնյաներն ու զինվորականները՝ իրենց համհարզ ջոկատներով, քրմերն ու տաճարային այլ սպասավորները: Սրանց բնակության վայրերը ըստ երևույթին, կից են եղել ուրարտական ամրապարիսպ բերդերին: Արգիշտիխինիլին իր արևելյան և արևմտյան ծայրակետերում ունեւ երկու հսկայական ամրոց՝ Արգիշտի Ա, Սարդուրի Բ և Ռուսա Գ թագավորների բազմաթիվ սեպագիր արձանագրություններով: Հիշատակված արձանագրությունների և հնագիտական պեղումների տվյալների համաձայն, այդ երկու ամրոցներում կային գինու մառաններ, հացահատիկի պահեստներ, արհեստանոցներ, թագավորական ապարանքներ և մոտավորապես մեկ տասնյակի հասնող տաճարային շինություններ: Սրանք բոլորը գտնվում էին եռապարիսպ ամրությունների շրջանակի մեջ, որոնց թեք պանդուխները, լավ պաշտպանված շքամուտքերը, քառանկյունի աշտարակների ու հենապատերի հզոր ծավալները հարազատորեն պատկերված են ասորեստանյան բարձրաքանդակների վրա: Քաղաքի ընդհանուր հատակագծային հորինվածքը նույնպես հիշեցնում է Հարավային Միջագետքի Ուր և Լագաշ քաղաքների կառուցվածքը:

Արգիշտիխինիլի պեղումներով հիմնովին հերքվում է գիտության մեջ ուրարտական քաղաքների մասին տարածված այն թյուր կարծիքը, թե իբրև նրանք ավելի շուտ միջնաբերդ ունեցող ոչ մեծ բնակավայրեր էին, քան խոշոր քաղաքային կենտրոններ՝ տնտեսության, կուլտուրայի ու քաղաքային կյանքի համապատասխան մակարդակով⁵⁰:

Արևմտյան Հայաստանի (այժմ Թուրքիա) տերիտորիայում էլ պեղվում կամ հետազոտվում են մի քանի ուրարտական բերդ-շենքեր և քաղաքներ (Ալթըն-թեփե, Բագնոց, Կայալը-Դերե և այլն), որոնք հիմնականում նման են Սովետական Հայաստանի լավ ուսումնասիրված հնագիտական հուշարձաններին:

Վերը հիշատակված բնակավայրերի մեծ մասը մեղա-սկյութական արշավանքների ժամանակ, ուրարտական պետության անկման հետևանքով կործանվեց մ. թ. ա. VI դարի սկզբներին: Արգիշտիխինիլին ու Թեյշեբահինին հրկիզվեցին, էրեբունին կողոպտվեց, Տուշպան ու Ալթըն-թեփեն ավերվեցին, մյուսները լքվեցին: Սակայն շուտով էրեբունիի միջնաբերդը և Արգիշտիխինիլի արեւելյան ամրոցը վերականգնվեցին, վերակազմվեցին իբրև նոր կենտրոններ. Թեյշեբահինիի, Տուշպա-Տոսպի և այլ քաղաքների շրջակայքում նորից առկայծեց կյանքի կրակը:

⁵⁰ Արգիշտիխինիլի քաղաքի մասին տե՛ս А. А. Мартиросян, Раскопки Аргистихини-ли, էջ 220—236; К. К. Кафадарян, Новые данные по архитектуре Урарту, СА, 1967, № 4, էջ 237—247; Н. В. Арутюнян, Новая урартская надпись из Давти-блур, ВДИ, 1966, № 3, էջ 91—105: